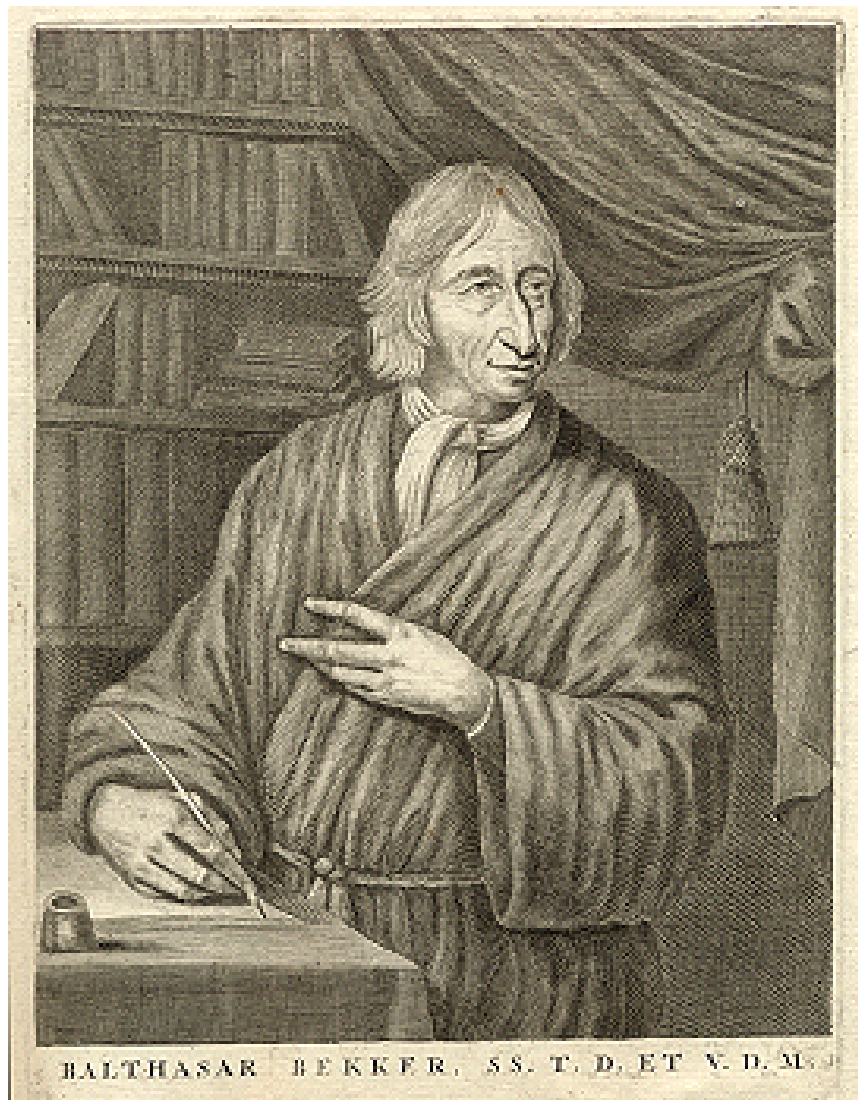

De Gebonden Duivel

De receptie van De Betoverde Weereld in de Nederlandse Republiek

Bachelorscriptie door Marijn van Oorsouw

Onder begeleiding van prof. Leen Spruit

15-3-2019

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk 1	6
Hoofdstuk 2	11
Hoofdstuk 3	14
Conclusie	21
Bibliografie	23

Inleiding

Introductie

Het laatste decennium van de 17^e eeuw markeerde het einde van bijna tweehonderd jaar grootschalige heksenvervolgingen in Europa. In Holland werd in 1608 de laatste brandstapel voor een vermeende heks opgericht en zonder een vrijwillige bekentenis werden verdachten niet meer ter dood veroordeeld.¹ De discussie over het bestaan van toverij, geesten en verschijningen van de duivel was in de Nederlandse Republiek echter nog springlevend. Het grootste deel van de bevolking, inclusief de theologen, geloofden nog wel degelijk in duivels en tovenarij. In dit intellectuele klimaat lanceerde de theoloog en predikant Balthasar Bekker (1634-1698) als eerste een systematische aanval op het bestaan van de duivel in zijn werk *De Betoverde Weereld* (1691-1693), een boek dat al gauw één van de meest controversiële werken van de vroege Verlichting werd.² In zijn boek probeerde Bekker, met een flinke dosis spot en ironie, niet alleen af te rekenen met de Duivel, maar met alles wat hij als bijgeloof beschouwde. In de 'bekkeriaanse oorlog' die na publicatie ontstond werd hij zowel vereerd als vervloekt en de overvloed aan reacties toont aan dat Bekker een gevoelige snaar had geraakt. Het moge duidelijk zijn dat het boek meestal niet met zulke vrijzinnige gedachten werd gelezen als waarmee het geschreven was. Bekker werd uit al zijn kerkelijke functies ontheven, hetgeen hem er niet van weerhield zijn strijd verder voort te zetten. In 1691 publiceerde Bekker twee volumes en in 1693 twee vervolgdelen waarmee hij de bestaande ideeën over onder andere geesten, hekserij, toverij, demonologie en de macht van Satan probeerde te ontcrachten. *De Betoverde Weereld* werd zijn meesterwerk dat deze onderwerpen in historisch, filosofisch, theologisch en juridisch perspectief behandelde. Volgens Bekker was de almachtige God de enige die menselijke acties kon beïnvloeden; de mensen die anders geloofden waren nog vervuld van de dwalingen van de Rooms-Katholieke Kerk, die allerlei vormen van Joods en Grieks bijgeloof had overgenomen en uitgebreid. Gewapend met de filosofie van René Descartes viel Bekker ook filosofische en theologische autoriteiten zoals Aristoteles en Aquinas aan, in zijn poging de Reformatie verder vooruit te helpen. *De Betoverde Weereld* was zodoende een aanval op ideeën die in Europa al sinds de oudheid algemeen geaccepteerd werden en het werd daarom één van de invloedrijkste boeken die er in het Europa van de vroege Verlichting geschreven zijn.

Hoofdvraag en verantwoording

Het onderwerp van deze scriptie is de receptie van het boek *De Betoverde Weereld*. De onderzoeksvraag luidt: *Wat was de receptie van De Betoverde Weereld in het Nederlandse intellectuele debat van 1691 tot 1694?*

Dit onderwerp ligt op het snijvlak van enkele interessante thema's die relevant zijn voor de geschiedwetenschap en de hoofdvraag biedt genoeg mogelijkheden om nieuw licht te werpen op een aantal kwesties die in de historiografie aan de orde gesteld zijn. Een studie naar dit werk vertelt niet alleen iets over een boek maar biedt vooral ook een mogelijkheid om meer te weten te komen

¹ Hans de Waardt, *Toverij en samenleving. Holland 1500 – 1800* (Den Haag 1991), 117-123.

² Jonathan I. Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750* (Oxford 2001), 382.

over de status en rol van religie en filosofie en over de mentaliteit van het geletterde en ongeletterde publiek in de 17^e-eeuwse Republiek. Omdat *De Betoverde Weereld* zo'n gevoelige snaar raakte biedt het een uitstekende mogelijkheid om het geestelijk klimaat van de Nederlandse Republiek aan het einde van de 17^e eeuw beter te leren kennen. Interessant is ook nog eens dat sinds het moment van uitgave in 1691 *De Betoverde Weereld* al controversieel was en dat er sindsdien ook in de geschiedschrijving geen consensus tot stand gekomen is over de aard van invloed en receptie van dit werk. Het onderwerp is dus altijd relevant gebleven in de vaderlandse geschiedenis en een vruchtbaar onderwerp voor een onderzoek.

Theoretische uiteenzetting

Deze scriptie is grotendeels gebaseerd op wetenschappelijke literatuur. Van die literatuur zijn er drie studies het belangrijkste. Dit zijn de boeken *Radical Enlightenment* (2001) door Jonathan Israel, *Fallen Angels: Balthasar Bekker, spirit belief, and confessionalism in the seventeenth century Dutch republic* (1999) door Andrew Fix en de biografie *Balthasar Bekker* (1906) door W.P.C. Knuttel. De biografie van Knuttel is enigszins gedateerd, maar wordt nog steeds gebruikt in andere studies en is voor het leven van Bekker nog steeds het meest complete biografische overzichtswerk. Enkele primaire bronnen zijn ook onmisbaar voor deze scriptie. *De Betoverde Weereld* kan zelf niet ontbreken als primaire bron en omdat er gekeken wordt naar de receptie van het boek zal er naar verschillende reacties op het boek gekeken worden. Het onderwerp valt binnen het concept van de (radicale) Verlichting en wat ook wel het tijdperk van de onttovering van de wereld wordt genoemd. Er is een aantal centrale vragen belangrijk voor deze scriptie. Ten eerste, de vraag naar de receptie van het werk. Centraal staat het traceren van de betekenissen die het lezerspubliek destilleerde uit én toekeende aan *De Betoverde Weereld* en welke intenties men daarbij aan Bekker toeschreef. Ten tweede wat de rol van Bekker zelf was binnen de controverse die ontstond na de publicatie. Ten derde welke groepen deelnamen aan de discussie en welke argumenten ze gebruikten. Het is belangrijk te beseffen dat het niet gaat om een studie van een lange periode waarin er getoetst gaat worden of geloof in toverij afnam en of dit aan Bekker te danken was. De scriptie gaat om de perceptie en receptie van *De Betoverde Weereld* in een scherp afgebakende periode, van 1691 tot en met 1694, de eerste jaren na publicatie van het boek.

Er bestaat in de historiografie geen enkele twijfel over het belang van *De Betoverde Weereld*. In de moderne studies bestaan er echter wel verschillende visies op de receptie van het werk, en omtrent de oorzaak van de ophef rondom het boek. Het is daarom waardevol om eerst de algemene standpunten en invalshoeken van de verschillende auteurs te verkennen.

Ten eerste is er de vraag of het vernieuwende karakter van het werk op theologisch of filosofisch vlak ligt. Ligt het belang van het werk bijvoorbeeld in de Bekkeriaanse Bijbelinterpretatie of in het verkiezen van 'rede' boven geloof? Het is in ieder geval evident dat de verhouding tussen filosofie en theologie in *De Betoverde Weereld* een centraal punt van discussie was. Voor de oorzaak van de controverse en het belang van het boek concentreerden tijdgenoten zich beurtelings op de theologische en de filosofische aspecten van het werk. Belangrijk in dit opzicht is het boek van Fix *Fallen Angels*, dat een theologische invalshoek heeft waarin wordt beargumenteerd dat karakteristiek voor Bekker niet zijn strijd tegen de demonologie is maar de exegetische methode waarmee hij de Bijbel las.³ Fix probeert hier het theologisch belang van *De Betoverde Weereld* te

³ Andrew Fix, *Fallen Angels: Balthasar Bekker, Spirit Belief, and Confessionalism in the Seventeenth Century Dutch Republic* (Dordrecht 1999), 148-149.

onderstrepen. Ook Van Bunge doet dit en stelt dat Bekker als een calvinistische rationalist beschouwd moet worden.⁴ Deze nadruk op theologie vindt men niet bij Jonathan Israel die veel meer de focus op het seculariserende aspect legt. Ten tweede is er ook de vraag in hoeverre duivelsgeloof nog normaal was rond 1690, en of Bekker niet slechts wijdverspreide ideeën alleen maar van een filosofisch fundament voorzag. Zo stelt Hans de Waardt in *Toverij en Samenleving* (1991) dat in Holland vanaf 1670 beschuldigingen van toverij zeldzaam werden en dat de overheid ook weinig interesse meer had in vervolging.⁵ Ten derde verschillen de visies ook over de doelgroep en het uiteindelijke lezerspubliek van *De Betoverde Weereld*. In *Radical Enlightenment* behandelt Jonathan Israel *De Betoverde Weereld* alsof het een soort van vroegmoderne bestseller was. In reactie hierop schreef Lesley Monfils een artikel genaamd *Een boek gaat door de wereld. Verspreiding en vroege bezitters van Balthasar Bekkers De betoverde weereld* (2004). Monfils ondergraaft hier op empirische wijze de stelling van Israel dat *De Betoverde Weereld* een 'bestseller' was en komt tot een veel genuanceerder beeld. Monfils stelt dat het boek met name door predikanten en theologen gelezen werd. *De Betoverde Weereld* was zeker een verkoopsucces maar het verscheen ook in een relatief zeer hoge oplage en bleef daarom lang in de winkels liggen.⁶ De bewering van Israel dat de 5000 gedrukte exemplaren in korte tijd uitverkocht waren klopt niet. Op het gebied van oplage en lezerspubliek zal dan ook het onderzoek van Monfils voor deze scriptie als de gezaghebbende bron gebruikt worden. *Radical Enlightenment* door Jonathan Israel is een invloedrijk boek, en iedereen die schrijft over Bekker na de uitgave van dit boek ontkomt eigenlijk niet aan een confrontatie met Israels werk. *Radical Enlightenment* bevat een hoofdstuk met een beschrijving van de intellectuele discussie ('*The Death of the Devil*' p. 376-405) rond het werk van Bekker. Israel plaatst Bekker expliciet onder de denkers van de Radicale Verlichting, maar de meeste andere auteurs onderschrijven deze conclusie echter niet.

Voorts zijn er nog auteurs die beargumenteren dat er ook een persoonlijke kant aan de controverse zit. De biografie van Bekker door Knuttel schetst zo'n beeld en Andrew Fix verdedigt deze stelling ook in zijn werk *Fallen Angels*. Volgens deze visie zou Bekker zijn hele leven lang een persoonlijke strijd gevoerd hebben tegen de conservatieve fractie binnen de gereformeerde kerk.⁷ In navolging van Fix en Israel zullen deze conservatieven in dit onderzoek confessionelen of voetianen genoemd worden. Bekker zou dan als een soort 'rebel' binnen zijn eigen kerk gezien moeten worden, die al sinds de publicatie van eerdere werken veel tegenstanders in de gereformeerde kerk had gemaakt, met name onder de confessionelen. Dit wijst er dus op dat de controverse rond *De Betoverde Weereld* niet zomaar als een losstaande gebeurtenis bekeken moet worden maar dat er ook vanuit historisch perspectief naar Bekkers positie binnen de kerk gekeken moet worden en welke partijen en tradities tegenover elkaar stonden.

⁴ Wiep van Bunge, 'Balthasar Bekker on Daniel. An early enlightenment critique of millenarianism', *History of European Ideas* 21:5 (1995), 659-673, aldaar 668.

⁵ De Waardt, *Toverij en samenleving*, 279.

⁶ Lesley Monfils, 'Een boek gaat door de wereld. Verspreiding en vroege bezitters van Balthasar Bekkers *De betoverde weereld*', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 11 (2004) 67-82, aldaar 82.

⁷ Andrew Fix, *Fallen Angels*, 127.

Hoofdstuk 1

Bijgeloof en De Betoverde Weereld

De geschiedenis van het bijgeloof

Centraal in *De Betoverde Weereld*, staat het fenomeen en het begrip bijgeloof. De term bijgeloof zal in deze scriptie gebruikt worden vanuit het perspectief van Bekker. Bekker noemt als voorbeelden van bijgeloof het geloof in geesten, toverij, hekserij, waarzeggerij, heiligenverering en duivelsverschijningen. Dit waren de vormen van bijgeloof waar Bekker zich het sterkst tegen verzette. Er waren natuurlijk meer vormen van bijgeloof, maar een complete lijst is binnen het bestek van dit werkstuk niet relevant of noodzakelijk. Uit de ideeën van Bekker in *De Betoverde Weereld* kan echter wel zijn definitie van bijgeloof ontleend worden, namelijk elk geloof in invloedrijke bovennatuurlijke krachten, met uitzondering van die van de almachtige God. Bekker zou zijn gehele leven een strijd voeren tegen het bijgeloof, vandaar de titel van Knuttels biografie *Balthasar Bekker: De bestrijder van het bijgeloof*.

Vanaf de eerste eeuwen kwamen er in het christendom vormen van bijgeloof voor in de bovenvermelde vorm. Slechts een gedeelte van het bijgeloof had een basis in een (letterlijke) interpretatie van de Bijbel, zoals de verschijning van de duivel (bijvoorbeeld Genesis 3). Vele andere vormen van bijgeloof wortelden in wat we volksgeloof zouden kunnen noemen, zoals het bestaan van kabouters. Tot de late middeleeuwen was de Europese maatschappij zeer bijgelovig maar toverij en hekserij werden niet systematisch als criminele activiteit beschouwd. Middeleeuwse theologen hadden magie en toverij lange tijd gezien als illusies van de duivel zonder substantie.⁸ Deze fenomenen werden aanvankelijk nog niet, zoals ketterij of homoseksualiteit, beschouwd als een gevaar voor de christenen en dus ook niet actief vervolgd. De duivel en zijn dienaren werden in de loop van de veertiende eeuw echter steeds vaker aangewezen als veroorzakers van het ongeluk dat christenen overkwam. Paus Johannes XXII (1249-1334) zette een theologisch debat in gang dat de houding ten opzichte van magie zou veranderen en veroordeelde in de bul *Super illius specula* (1326) magie en contact met de duivel expliciet als ketterij. Ruim een eeuw lang had deze verklaring weinig praktische consequenties totdat de inquisiteur Heinrich Kramer (c. 1430-1505) in 1487 zijn boek *Malleus Maleficarum* publiceerde, een werk dat de basis zou worden voor 200 jaar heksenvervolging door zowel protestanten als katholieken. Na zijn mislukte poging een heks te veroordelen in 1485 werd Kramer verbannen uit Tirol en zelfs als een seniele gek bestempeld door de plaatselijke bisschop.⁹ Desalniettemin kreeg het boek dat hij uit zelfverdediging tegen zijn verbanning schreef de volledige steun van de paus. Zodoende werd zijn boek, gevuld met misogynie en afgrijselijke fantasieën, een van de meest gedrukte boeken van de 16^e en 17^e eeuw. De *Malleus Maleficarum* werd gebruikt als een gedetailleerde handleiding voor het opsporen en de uitroeijing van hekserij. Door het boek van Kramer werd toverij voortaan als een ernstige vorm van ketterij gezien, en een veroordeelde ketter liep een reëel risico om te worden verbrand. Er bestaan historiografische twijfels over het belang van de *Malleus Maleficarum* in het aanjagen van heksenjachten in de Nederlanden. Het was hier niet zo invloedrijk als in het Heilige Roomse Rijk, desalniettemin was het cruciaal voor de beeldvorming ten opzichte van hekserij.¹⁰ Kramers boek was de eerste systematische uiteenzetting, gebaseerd op de scholastieke traditie en met beroep op allerlei autoriteiten, die het

⁸ Diarmaid MacCulloch, *A History of Christianity* (Londen 2009), 420.

⁹ Peter van der Eerden, 'De *Malleus maleficarum*, de duivel en de kwestie van de verdwenen geslachtsdelen' in: *Duivelsbeelden* (Baarn 1994), 137-167, aldaar 140-141.

¹⁰ De Waardt, *Toverij en Samenleving*, 82.

bestaan van demonen en toverij als een alledaags en concreet gevaar aanwees. De mogelijkheid van een verbintenis tussen demonen en kwaadaardige mensen was in de publieke beeldvorming werkelijkheid geworden, het duivelse kwaad bedreigde iedereen.

In de loop van de 16^e eeuw groeide het aantal heksenprocessen in West-Europa dan ook gestaag. In de provincie Holland werd er geen enkele heks verbrand in de 15^e eeuw. De eerste gedocumenteerde Hollandse executie van een tovenaarsvondst vond plaats in 1537 te Beverwijk. Uiteindelijk zouden er in Holland tussen 1537 en 1608 op zijn minst 37 mensen geëxecuteerd worden door een beschuldiging van toverij of een pact met de duivel.¹¹ Dit is een relatief laag getal als men dit vergelijkt met andere provincies in de Noordelijke Nederlanden. De intensiviteit van de heksenvervolgingen hadden een sterk conjunctureel karakter en konden per regio erg verschillen. Zo vielen er rond de stad Groningen minstens 21 slachtoffers bij toverijprocessen in het jaar 1547.¹² De strijd tussen katholieken en protestanten die tijdens de Reformatie ontstond speelde een belangrijke rol in de toename van heksenprocessen.¹³ Voor protestanten werd het gebruikelijk de paus als een incarnatie van de antichrist aan te wijzen terwijl katholieken Luther als een dienaar van de duivel beschouwden. Beide partijen wekten de indruk dat zij tegen het ultieme kwaad en de duivel zelf streden. De periode van 1500 tot 1700 werd zodoende gekenmerkt door een enorme religieuze spanning in Europa, en dit had zijn neerslag op de vervolgingen.

In de 17^e eeuw waren er nog steeds vele vormen van bijgeloof gangbaar, alhoewel zich in de Noordelijke Nederlanden een proces van 'onttovering' in gang zette. In feite konden mensen nog steeds uit drie opties kiezen als er iets bovennatuurlijks leek te gebeuren. Er zou een positieve, godsdienstige uitleg voor kunnen worden gegeven, er kon naar een rationele en natuurlijke verklaring worden gezocht of men kon aannemen dat er duivelse list en bedrog in het spel was. De 17^e eeuw wordt door wetenschapshistorici vaak geassocieerd met de mechanisering van het wereldbeeld: geleerden zochten vaker naar natuurlijke verklaringen en dit kan in de houding ten opzichte van hekserij teruggezien worden. De beroepsgroepen met een academische achtergrond werden sceptischer en begonnen zich in de praktijk dan ook terug te trekken van het behandelen van toverijgeloof.¹⁴ Medici zouden niet langer toverij overwegen als een oorzaak van ziekte. Onder juristen werd het vervolgen van toverij steeds vaker als een zinloze bezigheid beschouwd, met name omdat een dergelijk delict zo moeilijk te bewijzen viel. In het begin van de 17^e eeuw was er in Friesland en Holland jurisprudentie ontstaan dat het ter dood veroordelen van mensen op verdenking van toverij vrijwel onmogelijk maakte.¹⁵ Zonder een vrijwillige bekentenis kon iemand niet meer ter dood gebracht worden. In theorie werd echter de mogelijkheid om een pact met de duivel te sluiten niet ontkend. Twee voorname uitzonderingen hierop waren de filosoof Spinoza (1632-1677) en ook de gebroeders Koerbagh in hun boek *Een Bloemhof van allerley lieflijkheid* (1668).¹⁶ Deze auteurs stonden als vrijdenkers en zelfs als atheïsten bekend en ontkenden het bestaan van de duivel. Mensen die de duivel ontkenden werden vaak als atheïst bestempeld, een term die vooral werd gebruikt om te impliceren dat iemand geen moreel leven zou leiden.¹⁷ Door hun overtuigingen werden Spinoza en de gebroeders Koerbagh met grote argwaan bejegend, één

¹¹ Idem, 312.

¹² Idem, 24.

¹³ Auke Jelsma, 'De Duivel in de Reformatie' in: *Duivelsbeelden*, 198-231, aldaar 200.

¹⁴ De Waardt, *Toverij en Samenleving*, 282.

¹⁵ Idem, 121-126.

¹⁶ Israel, *Radical Enlightenment*, 375-376.

¹⁷ MacCulloch, *A History of Christianity*, 781.

van de gebroeders Koerbagh werd zelfs gearresteerd en stierf in het Rasphuis. Er was onder christenen nog steeds consensus dat toverij en demonen bestonden; de enkelen die daarvan afweken ondervonden censuur of zwaardere straffen. Tevens vond men de doodstraf nog steeds een gepaste straf voor hekserij, in dit verband werd vaak een fragment uit Exodus 22:18 geciteerd: 'Een tovenares mag niet in leven blijven'. De theologen werden dan ook zeker niet milder in hun houding. Zo schreef bijvoorbeeld de vooraanstaande hoogleraar theologie Gisbertus Voetius (1589-1676) in zijn *Disputationes* (1648) dat door een pact met de duivel men de kracht kon krijgen om te toveren.¹⁸ De theologen verloren in de 17^e eeuw echter steeds meer hun invloed op de politieke macht van de Noordelijke Nederlanden. De gereformeerde kerk kon alleen nog maar op indirecte wijze, bijvoorbeeld door druk uit te oefenen op magistraten en burgemeesters, de wetgeving naar hun hand zetten. Confessionelen probeerden via petities aan stadsbesturen de samenleving naar hun eigen ideeën te vormen, bijvoorbeeld met hun campagne om dansen strafbaar te maken en toneel af te schaffen.¹⁹ Gewetensvrijheid was echter een van de belangrijkste verworven vrijheden in de oorlog tegen Spanje geweest. Veel Nederlanders die gewend waren aan de religieuze diversiteit, zagen er dan ook niets in om die vrijheid op te geven. Met name de regenten en stadsbesturen waren voorstanders van tolerantie en hielden het invoeren van religieuze wetgevingen in het openbare leven tegen. Het ontbreken van een centraal georganiseerde bestrijding van religieuze dissentie heeft in de Republiek dan ook ongetwijfeld een aantal levens bespaard.

Balthasar Bekker

In deze eeuw van religieuze conflicten werd Balthasar Bekker geboren. Hij zag het levenslicht op 20 maart 1634 te Metslawier in Friesland, waar hij als zoon van de plaatselijke predikant geboren werd.²⁰ Op jonge leeftijd werd hij door zijn vader geschoold in de gereformeerde leer, de overheersende godsdienst in de Nederlandse Republiek. Over deze periode van zijn jeugd schrijft hij kort in zijn autobiografie: 'Mijn vader was de leeraar mijner jeugd tot grooten nut voor myne letter-oeffeningen na dien tijd'.²¹ Op zestienjarige leeftijd ging Bekker naar Groningen om filosofie te studeren. Filosofie was rond 1650 een algemene studie die vaak als inleiding op een andere studie werd gekozen. Bekker volgde colleges in Grieks, Hebreeuws, geschiedenis, wiskunde, filosofie, logica en metafysica. Na vier jaar studeren kreeg hij een positie aangeboden als rector van de Latijnse school in Franeker. Na enkele jaren van werken besloot hij echter terug naar de universiteit te gaan om theologie te studeren waardoor hij uiteindelijk in 1665 een doctorsgraad in de theologie behaalde. In de periode dat Bekker studeerde vond er een grote academische strijd tussen voor- en tegenstanders van Descartes (1596-1650) aan de Nederlandse universiteiten plaats.²² Bekker ontwikkelde in deze tijd affiniteit met de filosofie van Descartes. In 1668 schreef hij ter verdediging van de leer van Descartes het boek *De Philosophia Cartesiana*. In dit boek betoogde Bekker dat theologie en wetenschap strikt gescheiden horen te worden: de natuur kon niet verklaard worden

¹⁸ W.P.C. Knuttel, *Balthasar Bekker. De bestrijder van het bijgeloof* (Groningen 1979; reprint eerste druk: 's-Gravenhage 1906), 188.

¹⁹ J. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 2001⁵; vertaling van *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall, 1477-1806*, Oxford 1995), 762-770.

²⁰ Knuttel, *Balthasar Bekker*, 11-25.

²¹ Joannes Henricus Bekker, *Sterf-Bedde, van den eerwaarden, Godsaligen en seer geleerden, d. Balthasar Bekker* (Amsterdam 1698), 2.

²² Israel, *Radical Enlightenment*, 378.

door middel van de Bijbel en theologie niet door middel van de natuur.²³ Tijdens zijn promotie maakte Bekker dit onderscheid nog niet. In zijn proefschrift had Bekker nog gepleit voor geocentrisme op basis van de Bijbel, in zijn boek over Descartes verdedigde hij echter het heliocentrisme op basis van wetenschappelijke argumenten. Ook pleitte hij voor een Bijbelinterpretatie die niet altijd alleen maar letterlijk was. In Friesland kon Bekker op weinig steun rekenen en het boek vestigde zijn status als controversieel denker. Door de doctorsgraad die hij in de theologie had behaald hoefde Bekker echter geen goedkeuring meer te verkrijgen als hij een werk wilde publiceren. Dit was voor Bekker dan ook een belangrijke motivatie voor het behalen van deze studie: “de vryheid die ik socht om door 't verkregen recht van Leeraar sonder hinder (so ik meinde) misverstand en misbruik uit de Kerk te weeren”.²⁴ Deze vrijheid van publicatie werd in Friesland echter opgeheven in 1671, door dezelfde synode die de publicatie van Bekkers catechismus *De Vaste Spysse* (1670) een halt toeriep. Uiteindelijk zou Bekker vijf jaar strijd voeren met de Friese kerk om dit werk te publiceren en die toestemming kreeg hij alsnog in 1674.²⁵ Zoals altijd deed Bekker er alles aan om zijn gelijk te behalen. Bekker had zich in die tijd zo eigenwijs en rechtlijnig opgesteld tegen zijn ambtsgenoten en de overheid dat de Gedeputeerde Staten van Friesland het verboden om Bekker ooit nog voor een positie aan de Franeker universiteit te nomineren. Bekker mocht niet meer lesgeven en ook niet vrij publiceren en besloot daarom naar Holland te vertrekken.

In Holland kon Bekker voorlopig zijn missie om het christelijke geloof te zuiveren wél onverhinderd doorzetten. Tussen 1679 en 1692 zou hij ongestoord kunnen werken als predikant in Amsterdam.²⁶ In Amsterdam ergerde Bekker zich aan het bijgeloof van veel van zijn kerkgangers. Tussen 1680 en 1683 werden er in Europa kometen gezien die bij velen de angst aanwakkerde voor de komst van de eindtijd. Bekker schreef het boek *Onderszoek van de betekeninge der kometen* (1683) ter weerlegging van deze angst en stelde dat kometen geen bovennatuurlijke krachten hadden. Bekker zag zijn geschrift als een succes en haalde hieruit de inspiratie om de macht van de duivel te weerleggen.

De Betoverde Weereld

In zijn loopbaan als predikant had Bekker meerdere malen te maken gehad met mensen die door de duivel bezeten zouden zijn.²⁷ Van meet af aan hadden deze gevallen zijn speciale aandacht getrokken. Bekker zag in de praktijk dat deze gevallen slechts uit onwetendheid zo genoemd werden. Zo schrijft hij in de inleiding van de *De Betoverde Weereld*:

Echter soud ik my noch al niet so seer tot een ernstig ondersoek van dat stuk onledigd hebben; had ik niet gesien, dat vele, en misschien de meeste gevoelens, by alleman, ook by geleerden aangenomen, of seer losse gronden vlotten. Dat gesigte gaf my een onsydig ondersoek van verscheidene dingen, die my deels in mijn beroep, deels in dagelikschen ommeegang ontmoetten; en te werk gesteld, mijn gemoed tot toestemminge verpligkten.²⁸

²³ J. Israel, *De Republiek 1477-1806*, 990.

²⁴ Balthasar Bekker, *Nodige Bedenkingen op de nieuwe bewegingen, onlangs verwekt door den Circulairn brief en andere middelen, tegen den auteur van 't boek de Betoverde Weereld* (Amsterdam 1692), 3.

²⁵ Jacob Sluis, *Bekkeriana. Balthasar Bekker biografisch en bibliografisch* (Leeuwarden 1994), 19-22.

²⁶ Sluis, *Bekkeriana*, 24-25.

²⁷ Knuttel, *Bekker*, 195-198.

²⁸ Balthasar Bekker, *De Betoverde Weereld zynde een grondig ondersoek van 't gemeen gevoelen aangaande de geesten, deselver aart en vermogen, bewind en bedrijf: als ook 't gene de menschen door derselver kragt en gemeenschap doen.* (Amsterdam 1691), 1.

Ook had Bekker al een studie naar de profetieën van Daniël geschreven, op basis waarvan hij concludeerde dat de Duivel niet zo machtig was als zijn tijdgenoten geloofden. Steeds vaker ging hij prediken over dit thema, waarbij hij koos voor onderwerpen zoals Job en de Duivel of de heks van Endor en Saul. Het schrijven begon in 1689 met de vertaling en kritiek van een recente toverijgeschiedenis in Engeland, het werd echter een veel uitvoeriger werk. Tussen 1689 en 1691 schreef Bekker de eerste twee boeken van *De Betoverde Weereld* en legde het advies van zijn naaste omgeving om dit boek niet te publiceren naast zich neer. Het eerste boek behandelt de geschiedenis van de denkbeelden over de Duivel en toverij.²⁹ Het tweede boek bestaat uit de systematische uiteenzetting van Bekkers filosofische en theologische principes.³⁰ Bekker beroept zich in boek twee op twee verschillende kennisbronnen namelijk de ratio en de Bijbel. Bekker erkende dat de Duivel bestond, zijn bezwaar was echter gericht tegen het idee dat deze een invloed op aardse gebeurtenissen zou hebben. Bekker vond het zeer kwalijk dat zijn protestantse collega's zo gemakkelijk de ideeën van de katholieke *Malleus Maleficarum* hadden overgenomen. Op basis van Descartes' dualisme van lichaam en geest stelde Bekker dat de Duivel slechts een geest was en geen materiële invloed kon hebben. Volgens Bekker was God de enige bovennatuurlijke kracht met de macht om mens of natuur te beïnvloeden, zodoende waren Bijbelpassages over de Duivel figuurlijk bedoeld. Hier trachtte hij niet alleen te bewijzen dat geloven in de macht van de duivel onredelijk is maar ook nog eens dat het godslasterlijk is.³¹ Dit was dan ook Bekkers boek dat inhoudelijk voor de grootste ophef en kritiek zou zorgen. Boek drie en vier werden pas in 1693 gepubliceerd.³² Deze boeken geven voorbeelden van heksenprocessen en volksverhalen, terwijl Bekker voortdurend blijft stellen dat lichaam en geest geen invloed op elkaar kunnen hebben. Zodoende kon de Duivel niet daadwerkelijk veranderen in een slang, kon de rattenvanger van Hamelen geen magische muziek spelen en waren veroordeelde heksen onschuldig. Daarmee ontkende Bekker de ideeën die gangbaar waren in het algemene discours en viel hij als eerste gereformeerde theoloog de theologische en filosofische fundamenten van het duivelsgeloof aan.

²⁹ Israel, *Radical Enlightenment*, 379-381.

³⁰ Balthasar Bekker, *Die bezauberte Welt (1693)*, mit einer Einl. hrsg. von Wiep van Bunge, 2 vols., (Stuttgart-Bad Cannstatt 1997; bevat reprint Duitse editie Amsterdam 1693) 26-27.

³¹ Knuttel, *Bekker*, 215.

³² Monfils, 'Een boek gaat door de wereld', 67.

Hoofdstuk 2

De receptie van het gereformeerde gezag

Een man tegen zijn kerk

Nog voor de publicatie van *De Betoverde Weereld* in 1691 zorgde het boek voor opschudding in Amsterdam. Zoals Bekker later jammerlijk zou stellen, werd zijn standpunt gewoonlijk veroordeeld door mensen die zijn argumenten nauwelijks kenden. In afwezigheid van Bekker boog de Amsterdamse kerkenraad op 31 mei 1691 zich over de vraag of een kerklid toestemming voor het publiceren van een theologisch werk nodig had.³³ Er werd besloten dat een werk voortaan door andere leden van de classis goedgekeurd moest worden.³⁴ Voor Bekker was dit het begin van twee jaar strijd met kerkelijke organen op drie verschillende niveaus, namelijk de kerkenraad, de classis van Amstelland en de synode van Noord-Holland, met telkens wijzigende rechters en oordelen.³⁵ Bekker besloot alvast een exemplaar van het eerste deel aan de raad te geven en in overleg met zijn ambtsgenoten van de Amsterdamse kerk te gaan. Volgens Knuttel kreeg Bekker twee weken later, zonder enig overleg, het oordeel van een vijfkoppige commissie: 'alle de leden van dese vergadering verklaren eenpariglyk het werk so als 't daar leit te verfoeyen.' De woorden *eenpariglyk* en *verfoeyen* zouden ook in latere verklaringen herhaald blijven worden. Het woord *eenpariglyk* diende om duidelijk te maken dat ieder lid achter een beslissing stond. Het *verfoeyen*, een woordkeuze dat Bekker als overdreven en beledigend ervaarde, sprak men volgens Knuttel telkens uit om duidelijk te maken dat het werk in strijd was met de *Drie Formulieren van Enigheid*, de grondvesten van de gereformeerde kerk. Deze drie theologische werken waren op de synode van Dordrecht in 1619 aangenomen als de centrale principes van de Nederlandse gereformeerde kerk. In de *Drie Formulieren van Enigheid* proberen de gereformeerden de goddelijke wet zoals die letterlijk uit de Bijbel naar voren komt centraal te stellen.³⁶ Hierbij werd een antwoord gegeven op theologische vraagstukken zoals de juiste wijze van omgaan met de tien geboden, predestinatie, de duivel en talloze andere twistpunten. De kritiek van de Amsterdamse kerkenraad op *De Betoverde Weereld* bestond uit theologische bezwaren zoals misinterpretatie, het 'beledigen' van de vertalers van de Statenbijbel en het ontkennen van de Duivel, en daardoor ook van God.³⁷ De stugge Bekker vond echter dat hij als doctor in de theologie zich niks van deze beslissing, door een commissie waar zelfs enkele leken in zaten, behoefde aan te trekken. Spoedig zou er echter een oordeel met meer gezag komen. In augustus kwam er een synode van Noord-Holland te Edam samen, die zeven bezwaren

³³ Knuttel, *Bekker*, 270-273.

³⁴ De kerkenraad was het bestuursorgaan van een plaatselijke kerk en bestond uit predikanten en (gekozen) ouderlingen. De classis bestond uit afgevaardigden van elke kerkenraad uit een regio (vaak samenvallend met delen van een provincie). De classis kwam gebruikelijk een aantal keer per jaar tezamen en 'adviseerde' de kerkenraden in belangrijke zaken. In het geval van Noord-Holland kwamen de gedeputeerden van de classes gewoonlijk twee keer per jaar in een regionale synode samen. De kerkenraad was in principe autonoom, in de praktijk moest zij zich vaak aanpassen aan de beslissingen van hogere organen. Er is echter geen sprake van een heldere uniforme structuur in de Nederlanden, gebruiken varieerden aanzienlijk, afhankelijk van jaartal en provincie. Zie: G. Groenhuis, *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ± 1700* (Groningen 1977), 13-23.

³⁵ Het is binnen dit bestek onmogelijk een compleet overzicht te geven van elke stap in het contact tussen Bekker en de gereformeerde kerk maar het is wel mogelijk om de hoofdlijnen te schetsen en de strijdpunten weer te geven. Voor het meest complete onderzoek naar primaire bronnen over dit thema zie: Knuttel, *Bekker*, 270-337.

³⁶ Fix, *Fallen Angels*, 19-21.

³⁷ *Idem*, 76.

aantekende tegen *De Betoverde Weereld*. Deze bezwaren waren wederom uitsluitend theologisch. Bekker zou een foute leer hebben over geesten en de Duivel, in strijd met de *Drie Formulieren van Enigheid*. Hij zou de zondeval ontkennen en foute interpretaties van gebeurtenissen in de Bijbel geven. Hij had de gereformeerde kerk beschuldigd van het houden van foute opinies, met name met betrekking tot geesten, en spotte zelfs met de officiële geloofsbelijdenissen. Het laatste bezwaar was dat hij Jezus beschuldigde van het onwetend laten van de Joden, doordat hij de Duivel slechts als metafoor zou hebben gebruikt zonder dat uit te leggen. Op basis van deze bezwaren werd *De Betoverde Weereld* verworpen door de Synode van Edam.

De synode oordeelde dat de kerkenraad 'zoo grooten en algemeenen schandaal' moest oplossen. Een commissie van de Amsterdamse kerk stelde een dertiental punten op die de traditionele visie van de kerk ten opzichte van geesten opnieuw bevestigde.³⁸ Aan Bekker werd gevraagd deze lijst te ondertekenen zodat hij op zijn minst zijn functie binnen de kerk kon behouden. Ook werd hem gevraagd in een brief zijn spijt te bekennen en zijn fouten toe te geven. Dit voorstel van de ambtsgenoten in zijn stad, die in alle opzichten nog mild waren vergeleken met andere steden in Noord-Holland, weigerde Bekker echter te ondertekenen. Bekker vond niet dat hij als eerlijk man dit document kon ondertekenen en was ook niet bereid door het stof te gaan. Hij had concessies gedaan op enkele punten maar weigerde het gehele document te ondertekenen. In reactie op de commissie schreef hij een eigen *satisfactie*. Bekker verklaarde dat hij niet de intentie had om tegen de *Drie Formulieren van Enigheid* in te gaan. Maar met name zijn stelling dat hij de gereformeerde kerk probeerde op te schonen van zogenaamde katholieke dwalingen, werd als beledigend ervaren en de *satisfactie* verbeterde Bekkers situatie dan ook niet.

Deze gang van zaken omtrent de *satisfactie* is kenmerkend voor de wijze waarop Bekker compromis zocht en reden voor Van Sluis om hem te karakteriseren als 'gedreven maar niet geslepen'.³⁹ Bekker was bereid in discussie te treden maar deed dat meestal op grillige en tactloze wijze. Omdat Bekker dus niet tot een akkoord kwam met zijn kerkenraad werd zijn zaak nu bij de classis voortgezet. Toen de classis in november samen kwam werd de vergadering nog gekenmerkt door een bereidwilligheid om tot vergelijk te komen. Hier was hij bij de ambtsgenoten die hij persoonlijk kende, in de stad die gekenmerkt werd door tolerantie. Ook bevond Bekker zich hier tussen theologen met een voorkeur voor de accommodatietheorie. De accommodatietheorie, een cruciaal aspect van *De Betoverde Weereld*, is een methode van Bijbeluitleg waarbij men ervan uit gaat dat bepaalde passages uit de Bijbel zijn geformuleerd met het oog op de intellectuele vermogens van de mensen uit de periode waarin de Bijbel werd geschreven.⁴⁰ Hoewel ook Calvin in beperkte mate deze methode van Bijbelinterpretatie had gebruikt, was deze methode een doorn in het oog van de confessionelen. Zij benadrukten dat de Bijbel het Woord Gods was en dus de absolute waarheid bevatte op elk terrein, ook waar het zaken als astronomie, geologie en chronologie betrof. Confessionele theologen hadden al een tijd het ontslag van Bekker geëist en de vergadering met de classis was voor Bekker dé gelegenheid om dat te voorkomen. Bekker trok zijn verklaring dat het geloof in de macht van de Duivel een belediging ten opzichte van God was terug. Bekker benadrukte dat het boek zijn eigen mening gaf en niet die van de kerk. Deze concessies waren voldoende voor de classis van Amsterdam en zodoende werd Bekker in eerste instantie slechts voor twee maanden geschorst. In deze twee maanden zou hij overleggen met ambtsgenoten die hem dan weer de juiste weg zouden laten zien zodat hij zijn ambt weer kon gaan

³⁸ Knuttel, *Bekker*, 277-285.

³⁹ Sluis, *Bekkeriana*, 26-44.

⁴⁰ Jan Wim Buisman, 'Bekkers Wraak. Balthasar Bekker (1634-1698), de accommodatietheorie en Nederlandse protestantse theologen, 1750-1800', *Documentatieblad van de werkgroep achttiende eeuw* 30:1 (1998), 97-111, aldaar 98.

uitoefenen. De classis concludeerde dat deze vervelende zaak hiermee voldoende afgehandeld was. Hiermee had de controverse dan ook voorbij kunnen zijn, maar dit was zeker niet het geval.

In de maanden dat Bekker zijn ambt niet uitvoerde begon hij met het schrijven van het derde en vierde deel van *De Betoverde Weereld*. Zijn tegenstanders zaten echter ook niet stil. De classis van Rotterdam stuurde een open brief naar de andere classes in Holland om te protesteren tegen het toelaten van Bekker als ambtsdrager in de kerk. In de brief werd onder andere gesteld dat Bekker sceptici zou aanmoedigen in hun goddeloosheid. En ook de classis te Utrecht stuurde een protestbrief naar Amsterdam. Beiden classes waren sterk behoudend en niet tot compromis bereid, zoals de classis te Amsterdam dat wel was. Bekkers Bijbelinterpretatie was volgens deze partijen zo fout en schadelijk voor de kerk dat hij direct ontslagen moest worden.⁴¹ Wederom werd de druk op Bekker vergroot en werd er besloten dat hij nog enkele maanden niet zou prediken, totdat een nieuwe synode een beslissing zou nemen. Deze periodes dienden om de situatie tot bedaren te brengen, in de praktijk bleek echter dat de opinies zich alleen verder tegen Bekker keerden. Toen Bekker zich tijdens de synode te Alkmaar in juli 1692 probeerde te verdedigen was zijn zaak volledig verloren. De synode opende met het tonen van brieven van kerkvergaderingen en het voorlezen van de eerdergenoemde theologische bezwaren van de synode te Edam. De kritiek op *De Betoverde Weereld* tijdens de synode was niet altijd inhoudelijk van aard en reacties vanuit de gehele Nederlanden werden behandeld. Exemplarisch voor deze houding is Zeeland, de enige provincie die geen correspondent in de synode had. Volgens Knuttel stuurden zij desalniettemin een brief waarin *De Betoverde Weereld* vergeleken werd met 'een vuyle Modderpoel, waar uyt sulck een walgelijcke en besmettelijcke stank opgaat'.⁴² Tegen deze overmacht was Bekker zelf ook niet meer bij machte en zelfs niet meer geïnteresseerd in het vinden van een compromis. Hij stelde dat de synode niet het recht had om hem te veroordelen en dat de procedures onrechtmatig waren. Hij was al maanden eerder door zijn eigen classis veroordeeld en de zaak had daarmee klaar moeten zijn, aldus Bekker. Nog voordat de synode voorbij was verliet hij de vergadering omdat hij niet de behoefte had te horen hoe hij veroordeeld werd door mensen wiens bevoegdheid hij niet erkende.⁴³ Bekker was nu een ketter geworden, hij werd *eenpariglijk verfoeid* en uit zijn ambt ontheven. Om de beslissing publiekelijk te verantwoorden werd de akte van de synodes te Edam en Alkmaar gepubliceerd inclusief voorwoord. In het voorwoord wordt Bekker eerst bedankt voor zijn jarenlange werk en vervolgens veroordeeld voor het schrijven van een boek dat alleen begrip zou hebben gevonden bij mensen van verdorven bestand.⁴⁴ Zo werd Bekker tot zijn grote verdriet na 35 jaar uit zijn ambt gezet. De pogingen van de kerk om *De Betoverde Weereld* door de Gedeputeerde Staten te laten verbieden slaagden echter niet, behalve in de provincie Utrecht. Gelukkig voor Bekker had de kerk nauwelijks meer invloed op wereldlijke instanties. Straffen zoals die tegen de remonstranten na de synode van Dordrecht konden niet meer zo makkelijk uitgevoerd worden rond 1690. Zodoende werd Bekkers loon als predikant tot zijn dood door de burgemeester betaald en werden ergere straffen voorkomen.

⁴¹ Israel, *Radical Enlightenment*, 390.

⁴² Knuttel, *Bekker*, 310.

⁴³ Sluis, *Bekkeriana*, 27.

⁴⁴ Knuttel, *Bekker*, 316-317.

Hoofdstuk 3

De pamflettenstrijd

De verdeelde receptie

Hoewel de gereformeerde kerk zelf claimde dat elke veroordeling van Bekker *eenpariglyk* geschiedde, was dit in werkelijkheid niet zo simpel. Er zijn verscheidene momenten geweest dat de kerk haar houding ten opzichte van Bekker veranderde. Dit toont aan dat binnen de kerk, achter de officiële documenten en verklaringen, de meningen sterk van elkaar konden verschillen. Binnen de gereformeerde kerk verkeerden twee fracties in conflict met elkaar en beide partijen ontwikkelden een eigen reactie op het werk van Bekker. Enerzijds waren er de volgers van Coccejus (1603-1669) en anderzijds die van Voetius. Coccejus was een hoogleraar Oosterse talen en kwam vanuit zijn expertise tot de conclusie dat de Bijbel een ingewikkelde tekst was waarvan de ware betekenis alleen door mensen met een diepe linguïstische kennis op basis van context kon worden gekend. Hij had een afkeer van fundamentalisme en zodoende was zijn leer vrijzinniger en toleranter dan die van Voetius. De dogmatische partij van Voetius probeerde de invloed van de gereformeerde kerk in de Nederlandse samenleving te vergroten en naleving van hun principes af te dwingen, bijvoorbeeld door het verbieden van lange haren en het streng naleven van de zondagsrust. Volgens Voetius was de betekenis van de Bijbel duidelijk, objectief en simpel, zodoende was de rede slechts een middel om de evidente waarheden uit de Bijbel om te zetten in dogma's.⁴⁵ Deze twist stond decennialang centraal in de cultuur en politiek van de Nederlanden.⁴⁶ De partijen probeerden elkaar uit universiteiten en kerkenraden te verdringen.

Het was sinds de controversiële publicatie van *De Vaste Spyse* duidelijk, bijvoorbeeld door zijn gebruik van de accommodatietheorie, dat Bekker een volgeling van Coccejus was. De coccejanen zouden echter na de publicatie van *De Betoverde Weereld* er alles aan doen om associatie met Bekker te vermijden. De volgelingen van Coccejus hanteerden een fijnzinnige methode van Bijbelinterpretatie die meer naar de geest dan naar de letter van de Bijbel keek en omarmden de filosofie van Descartes. Deze partij had de overhand in Amsterdam en Franeker maar zeker niet in het grootste deel van de Nederlanden. De machtigste partij was, mede dankzij de steun van Willem III (1650-1702), die van de confessionelen. Hun voorman Voetius had naam gemaakt door zijn strijd tegen katholieken en andere geloofsgemeenschappen, alsmede door een persoonlijk conflict met Descartes in de jaren '40. Ook streed hij tegen zogenaamde 'nieuwigheden' binnen zijn eigen kerk. De confessionele partij accepteerde Aristoteles als gezaghebbend filosoof en wetenschapper, maakte grif gebruik van middeleeuwse en vroegmoderne scholastieke handboeken en accepteerde de scholastieke methode in de theologie. Niet voor niets spreekt men van de gereformeerde scholastiek. Deze doctrinaire achtergrond vinden we terug in de pamfletten tegen Bekker. De confessionelen verdedigden een theologische of filosofische stelling met de technieken van de aristotelische logica, het gebruik van syllogistiek en/of door te verwijzen naar een autoriteit. In het laatste geval was dit natuurlijk het liefst de Bijbel en anders een belangrijke autoriteit zoals Calvijn, andere gezaghebbende reformatoren of zelfs scholastieke auteurs. Kenmerkend voor de compromisloze opstelling van de confessionelen waren de brieven van de Rotterdamse en Utrechtse

⁴⁵ Andrew Fix, 'Angels, Devils, and Evil Spirits in Seventeenth-Century Thought: Balthasar Bekker and the Collegiants', *Journal of the History of Ideas* 50:4 (1989), 527-547, aldaar 531.

⁴⁶ Israel, *De Republiek*, 732-738.

kerk waarin zij aanstuurden op een verdere vervolging van Bekker toen de Amsterdamse kerkenraad de zaak voor afgehandeld had verklaard.

Deze confessionele partij manifesteerde zichzelf als de felste tegenstander van *De Betoverde Weereld*.⁴⁷ Een stroming van boeken en pamfletten kwam vanuit deze kant richting Bekker waarin Bijbelpassages over de Duivel en toverij werden opgevoerd als kritiek op Bekkers visie. Daarnaast waren deze geschriften doorspekt van persoonlijke beledigingen. Een aanzienlijk gedeelte van deze reacties zijn slechts herhalingen van algemeen gangbare standpunten en argumenten. Naast het feit dat het onmogelijk is al deze werken te behandelen, is het ook nauwelijks van toegevoegde waarde.⁴⁸ Enkele van de belangrijkste geschriften geven voldoende informatie voor een beeldvorming van de belangrijkste bezwaren. De reactie van drie groepen in het debat zullen hierna bekeken worden, zodat er nog een duidelijker beeld gevormd kan worden van de receptie van *De Betoverde Weereld*. Eerst zal er gekeken worden naar de reactie van enkele confessionele auteurs.

De confessionele receptie in beeld

Van de confessionele auteurs was Everhardus van der Hooght (1642-1717) een van de meest gedreven bestrijders van Bekker.⁴⁹ Hij begon met het schrijven van brieven naar Bekker en publiceerde uiteindelijk nog een boek en aanmerkingen op dat boek tussen 1691 en 1694. Van der Hooght betreurde het zeer dat Bekker, die hij ooit als een waardige collega had beschouwd, zo ver was afgedwaald. Van der Hooght begon zijn polemieek met een taalkundige kritiek van *De Betoverde Weereld*. Van der Hooght had een vertaling van het oude testament geschreven en was zeer kundig in de Hebreeuwse en Griekse taal. Zodoende start hij zijn kritiek over het gebruik van bepaalde woorden, zoals het Griekse *Daimones*, en breidde dit uiteindelijk uit naar een algemener punt, namelijk dat Bekker zonder letterkundige kennis allerlei termen naar eigen wil had gebruikt.⁵⁰ Het is waar dat Bekker regelmatig de woordkeuze in de Statenbijbel betwijfelde en dit namen de confessionelen, waarvan menig een de Statenvertaling als goddelijk geïnspireerd beschouwde, Bekker dan ook zeer kwalijk. Naarmate de tijd vorderde werd de kritiek van Van der Hooght steeds feller, zo stelde hij dat Bekker vooral oude dwalingen verkondigt en liever te rade gaat bij Hobbes en Spinoza dan bij de kerkleraren. Van der Hooght vond dat *De Betoverde Weereld* het gevaar aantoonde van het interpreteren van de Bijbel met wetenschappelijke en filosofische middelen. Zijn stelling was dat openbaringen en wonderen simpelweg niet begrepen konden worden door de wetenschap.⁵¹ Toch betrof een aanzienlijk deel van zijn polemieek met Bekker ook de natuur van geesten en de Duivel. Daarbij deed hij een beroep op de scholastiek en verwees naar Aquinas om aan te tonen dat geesten en lichamen met elkaar in contact konden komen. Bekker had beweerd dat materie en geest gescheiden waren en Van der Hooght wees vervolgens op de contradictie in Bekkers boek dat de Duivel, die volgens Bekker als geest geen ruimtelijke dimensie kon hebben, in de hel gebonden zou zijn door God. Daarnaast verklaarde Bekker ook niet, zoals meerdere auteurs opmerkten, hoe een immaterieel wezen zoals de Duivel met ketens gebonden kon worden. Van der Hooght is voor zijn doen nog mild over *De Betoverde Weereld* als hij in het voorwoord van zijn eigen boek stelt dat 'er in

⁴⁷ Fix, *Fallen Angels*, 83-91.

⁴⁸ Knuttel, *Bekker*, 224.

⁴⁹ D. Nauta, *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*. Deel 2 (Kampen 1983), 256-257.

⁵⁰ Everhardus van der Hooght, *Antwoord van Everardus van der Hooght, aan den Eerwaarden, Godzaligen, Hoog-Geleerden Heere, D. Balthasar Bekker S. Theologiae Doctor, ijverig Predikant tot Amsterdam* (Amsterdam 1691), 1-9.

⁵¹ Fix, *Fallen Angels*, 84-86.

dat gansche Boek niets te vinden was het geene dienst kon doen tot Bekeering, en tot den geestelijken op-bouw van den Ziele'.⁵² Van der Hooght concludeerde uiteindelijk dat Bekker een boosaardige man was die een waardeloos boek had geschreven.

Melchior Leydekker (1642-1721) was zonder meer één van de invloedrijkste confessionele auteurs. Als hoogleraar theologie te Utrecht was hij een vijand van allerlei zogenaamde nieuwigheden binnen de gereformeerde kerk en een van de weinigen die in het Latijn reageerde. In vele opzichten zette hij de lijn van zijn illustere voorganger Voetius voort. Het Utrechtse verzoek voor het ontslag van Bekker naar de Amsterdamse kerkenraad was doorspekt met de argumenten die Leydekker geformuleerd had.⁵³ Leydekker gebruikte dus succesvol zijn invloed om de druk op Bekker verder op te voeren. Volgens Leydekker was het ware doel van Bekker het onderschikken van theologie aan filosofie, zoals hij dat geleerd zou hebben van de paapse Descartes. Voor Leydekker was *De Betoverde Weereld* een kans om te ageren tegen de leer van Descartes en alle anderen die de rede, als het paard van Troje, in de theologie zouden binnenlaten. Het toelaten van de rede en cartesiaanse twijfel in zaken die volgens hem theologisch waren zou desastreuze gevolgen hebben voor de gereformeerde kerk. Tevens schreef hij een speciaal hoofdstuk om aan te tonen dat Bekkers ideeën vele gelijkenissen hadden met die van de aartsketters David Joris, Spinoza en Hobbes.⁵⁴ De associatie met Spinoza zou regelmatig terug blijven komen. Beschuldiging van socianisme en atheïsme werden regelmatig gebruikt om mensen te verketteren in de 17^e eeuw, de associatie met Spinoza was echter problematischer voor Bekker. Er zijn namelijk onmiskenbare gelijkenissen tussen de exegese van Bekker en die van Spinoza in diens boek *Tractatus theologico-politicus*, alleen is Bekkers exegese minder consistent.⁵⁵ Wat Leydekker niet opmerkte was het feit dat Bekker, in tegenstelling tot Spinoza, geen kritiek had op de originele versie van het heilige schrift.

Deze beschuldigingen van spinozisme zijn ook terug te vinden bij Jacobus Koelman (1632-1695), die nog grondiger dan Leydekker te werk ging. Zo schreef hij onder andere een boek in reactie op *De Betoverde Weereld* dat 800 bladzijdes besloeg.⁵⁶ Als ambtsgenoot van Bekker in Amsterdam leidde hij de aanval op Bekker vanuit de kerkenraad, waar beiden al jaren als tegenpolen tegen elkaar gestreden en gepredikt hadden. In het jaar 1692 schreef hij twee boeken, *de Wederlegginge van B. Bekkers Betoverde Weereld* en *het Vergift Van de Cartesiaansche Philosophie grondig ontdekt*.⁵⁷ In zijn *Wederlegginge* beschrijft hij heksenprocessen en beroept hij zich op de oude argumenten en autoriteiten. Daarnaast beargumenteert Koelman dat Bekkers Bijbeluitleg, en Bekkers kritiek op Spinoza, slechts als een middel functioneerde om ketterse ideeën te verbergen achter ingewikkeld taalgebruik.⁵⁸ Koelman zag Bekker als een onderdeel van een complot van atheïsten die de gereformeerde leer probeerden te ondermijnen. Deze overtuiging staft Koelman met een verhaal over Bekkers ontmoeting met Spinoza: 'Gelijk Bekker, die hem in den Haag eens is gaan bezoeken /

⁵² Everhardus van der Hooght, *Zeedig Onderszoek, van het Boek door den Auteur Balthasar Bekker, genaamt de Betoverde Weereld* (Amsterdam 1692), 4.

⁵³ Israel, *Radical Enlightenment*, 388-391.

⁵⁴ Knuttel, *Bekker*, 238-240.

⁵⁵ Wiep van Bunge 'Balthasar Bekker's Cartesian Hermeneutics and the Challenge of Spinozism', *British Journal for the History of Philosophy* 1:1 (1993), 55-79, aldaar 77-79.

⁵⁶ Knuttel, *Bekker*, 260-265.

⁵⁷ Bunge, 'Bekkers Cartesian Hermeneutics', 70-79.

⁵⁸ Andrew Fix, 'Angels, Devils, and Evil Spirits in Seventeenth-Century Thought: Balthasar Bekker and the Collegiants', *Journal of the History of Ideas* 50:4 (1989), 527-547, aldaar 530-532.

en van zijn zedigheid en beleeftheid getuigt / Met eenen ons toonende / zes van zijn grofste Atheïstische dwalingen'.⁵⁹

De coccejaanse receptie in beeld

De felle reacties kwamen echter niet alleen van de confessionele zijde. Door het publieke schandaal was het ook voor de coccejanen noodzakelijk om zich van Bekker te distantiëren. Bekkers boek bevestigde de overtuiging van confessionelen dat de accommodatietheorie en de filosofie van Descartes een hellend vlak in de richting van scepticisme en atheïsme was. De algemene overtuiging was zelfs dat Bekkers ideeën dichter bij die van Spinoza dan van Calvijn lagen. Dat Bekker zelf meende zijn ideeën op Descartes en de coccejaanse traditie te baseren was voor velen dan ook schrijnend. Deze auteurs probeerden aan te tonen dat Bekker de leer van Descartes niet begreep of verkeerd gebruikte. Tot zijn genoegen observeerde Koelman dit ook toen hij schreef 'dat de Cartesiaanen alle met Bekker gevoelen / verre daar van daan; en nog verder / dat wy van alle de Coccejaanen zouden vermoeden / datse Bekkers stellingen goed-keuren; wy gelooven en weeten het contrary'.⁶⁰ Daarnaast werd *De Betoverde Weereld* in het cartesiaanse kamp ook nog eens onderdeel van een groter debat, met een uitgebreide historische achtergrond, over de problemen van het dualisme.⁶¹ Een probleem binnen de filosofie van Descartes was de vraag hoe de immateriële geest het menselijke lichaam kan beïnvloeden. Voor Bekkers betoog was deze scheiding van geest en materie cruciaal, hij gebruikte dit om aan te tonen dat bijvoorbeeld de Duivel een menselijk lichaam niet kon beïnvloeden. *De Betoverde Weereld* werd onderdeel van dit complexe debat en dit filosofische probleem was een belangrijk onderwerp voor veel coccejanen, die hierop verschillende reacties gaven. Dit complexe debat zien we, naast theologische bezwaren, ook regelmatig terugkomen in twee verschillende invloedrijke coccejaanse reacties.

Een van deze reacties, het boek *Pneumatica, ofte Leere van de Geesten* werd geschreven door Henricus Groenewegen (1648-1692), een leerling van Coccejus.⁶² Hij had zijn eigen volgelingen die de 'groene' Coccejanen werden genoemd en één van de twee takken van het coccejanisme waren. Groenewegen gebruikte de leer van Descartes en formuleerde een oplossing voor het probleem van het cartesiaans dualisme waarmee hij het oude bijgeloof in stand probeerde te houden. De voetianen waren dus niet de enigen die vijandig stonden tegenover nieuwigheden in de gereformeerde kerk. Door eerst aan te tonen dat geest en materie wel degelijk in contact met elkaar kwamen, namelijk door invloed van God, gebruikte Groenewegen de cartesiaanse filosofie om de traditionele visie op de Duivel en geesten te handhaven. Vervolgens kon hij dan in de rest van het boek op theologisch vlak met Bekker strijden. Ondanks de reputatie van coccejanen om niet altijd streng naar de letter te lezen, schreef Groenewegen een uitgebreid hoofdstuk over de verleiding van de slang in Genesis. Dit verhaal was volgens Groenewegen een historische gebeurtenis. Groenewegen concludeerde dat het essentiële theologische vraagstuk in *De Betoverde Weereld* de vraag was of de duivel opgesloten in de hel zat. Dat stelde Bekker onder andere op basis van *2 Petrus 2:4* maar volgens Groenewegen was dit geen reden om aan te nemen dat de Duivel geen invloed op

⁵⁹ Jacobus Koelman, *Wederlegging, der B. Bekkers Betoverde Wereldt, Het eerste deel Ingesteld door Jacobus Koelman. Dienaar des H. Evangeliums Met een Aanhangsel van den Duyvel van Tedworth, en van een brief van de Hoog-geleerde Henricus Morus, Aangaande Toverij en Waarseggery. Uit het Engels vertaalt.* (Amsterdam 1692), 129.

⁶⁰ Koelman, *Wederlegging*, 390-391.

⁶¹ Fix, *Fallen Angels*, 92-96.

⁶² Knuttel, *Bekker*, 240-241.

aarde heeft.⁶³ Een voorbeeld daarvan was zijn diabolische invloed op het pausdom maar ook de vele gebeurtenissen in de Bijbel. Groenewegen sluit het boek wel af met een kritiek van zaken zoals spoken en waarzeggers. Dit zijn zaken die niet in de Bijbel voorkomen, zodoende behoren zij op ervaring getest te worden en kunnen we concluderen dat de realiteit daarvan inderdaad onwaarschijnlijk is.

Een van de weinige werken tegen *De Betoverde Weereld* waarin Bekker niet ad hominem beledigd werd, was de *Zedige Aanmerkingen* van de predikanten Aalstius (1660-1712) en Steenwinkel (1662-1740). Overtuigd van elkaars gedeelde liefde voor de waarheid volgde er ook nog een briefwisseling tussen deze twee en Bekker, een van de vele getuigenissen van Bekker zijn eindeloze gedrevenheid.⁶⁴ Aalstius en Steenwinkel schreven *Zedige Aanmerkingen* om aan te tonen dat Bekker geen echte cartesiaan was, waardoor zij net als Groenewegen een verdediging van deze filosofie schreven.⁶⁵ Zoals de meeste auteurs claimden het voor het ware christendom op te nemen, zo trachtten Aalstius en Steenwinkel het met name voor het 'ware' cartesianisme op te nemen. Bekker zou de correcte vorm van cartesianisme niet begrepen hebben, omdat hij dacht dat lichaam en materie niet op elkaar konden inwerken. Deze twee auteurs volgden net als Groenewegen een theorie die stelde dat dit gebeurde door middel van God. Als antwoord op dit argument van Aalstius en Steenwinkel voegde Bekker nog in 1691 het zevende hoofdstuk toe aan boek twee van *De Betoverde Weereld*. Daarin verklaarde hij dat het fout is om zulke bovennatuurlijke verklaringen te gebruiken als men een natuurlijke vraag stelt: 'Wanneer de vrage soude mogen zijn, of een peerd ook vliegen kan? het soude sekerlik niet wel te passe daar op ja geseid zijn; uit die reden, dat God door sijne almachtigheid een peerd wel kan doen vliegen. Want de vrage is niet geweest, wat God kan doen; maar wat een peerd kan doen'.⁶⁶ Hierin gebruikte Bekker dus de strikte scheiding van theologie en filosofie zonder een duidelijk antwoord te formuleren op het lichaam-geestprobleem.⁶⁷

De medestanders van Bekker

Waar de ene zijde van de gereformeerde kerk probeerde aan te tonen dat Bekker geen echte Cartesiaan of Coccejaan was, beweerde de andere zijde dat Bekker theologie had onderworpen aan de filosofie. De theologen van de gereformeerde kerk hadden zich tegen Bekker gekeerd en vochten een onderlinge strijd uit waarin *De Betoverde Weereld* als een middel gebruikt werd, hier kon Bekker dus geen bijval verwachten. Op basis van de hoeveelheid gedrukte werken tegen Bekker is het dan ook verleidelijk om te concluderen dat *De Betoverde Weereld* overall afgekeurd werd. Dan zouden we ons echter laten misleiden door de algemene *furor theologicus*. Er was zeker ook maatschappelijke steun voor Bekker, zo merkte hij op: 'men haatste die my lief hebben, en men vloektse die my

⁶³ Andrew Fix, 'Balthasar Bekker and the crisis of cartesianism', *History of European Ideas* 17:5 (1993) 575-588, aldaar 582-584.

⁶⁴ Knuttel, *Bekker*, 244-245.

⁶⁵ Fix, *Fallen Angels*, 96-99.

⁶⁶ Balthasar Bekker, *De Betoverde Weereld. Tweede Boek, Waar in de Leere van de Geesten, derselver vermogens en werkingen uit de natuurlijke Reden en uit de Heilige Schriften ondersocht word* (Amsterdam 1691) 39.

⁶⁷ In hetzelfde hoofdstuk (p. 40-42) probeerde Bekker zijn visie op het lichaam-geestprobleem te formuleren; er kan echter wel geconcludeerd worden dat dit niet tot een bevredigend antwoord leidde. In het kort komt zijn visie erop neer dat, dankzij God, de menselijke geest via de zintuigen direct invloed op het lichaam kan uitoefenen. Bekkers antwoord op het lichaam-geest probleem is echter net zo vaag als zijn visie op de precieze verhouding tussen theologie en filosofie en laat een hoeveelheid aan interpretaties toe. Zie ook: Van Bunge 'Bekker's Cartesian Hermeneutics', 75-76.

segene... men klaagt dat self de fraaiste luiden door myn boek bedorven worden'.⁶⁸ Bekker beweerde dat het grootste en beste gedeelte van de Amsterdamse bevolking het met hem eens was, dat hij onder de regenten en geleerden van Amsterdam op voldoende steun kon rekenen terwijl de theologische scherpslijpers slechts bijstand kregen van het gewone bijgelovige volk.⁶⁹ Door de uitzonderlijke keuze om *De Betoverde Weereld* in het Nederlands te publiceren kreeg Bekker een groter lezerspubliek dan andere geleerden van zijn tijd en werd de controversie niet beperkt tot een geleerd debat in het Latijn. Daarom beschouwt Israel in *Radical Enlightenment De Betoverde Weereld* als een boek van 'Public Furore' en verwijst hij naar verschillende auteurs die een wijziging van het publieke beeld ten opzichte van bijgeloof constateren.⁷⁰ *De Betoverde Weereld* zorgde in de Nederlandse maatschappij voor een opschudding die zich niet beperkte tot één plaats of tot één kerkelijke stroming. De emoties konden hierbij regelmatig hoog oplopen; hiervan getuigt bijvoorbeeld de poging van enkele Amsterdamse kerkgangers om Bekker in de gracht te gooien. Naast het feit dat Bekker uitgebreid zelf al de moeite nam om zich schriftelijk te verdedigen, kan de felle tegenstand gezien worden als een van de redenen waarom zo weinig auteurs het aandurfden om Bekker publiekelijk te verdedigen.

De hoeveelheid steun die Bekker in pamfletten kreeg was zeer beperkt. Deze auteurs waren allemaal dan ook nog radicaler dan Bekker zelf was.⁷¹ Zijn medestanders waren bereid de principes van Bekkers werk verder door te trekken en kwamen uit bij conclusies die Bekker zelf nooit getrokken zou hebben. Zo concludeerde een schrijver onder de verborgen naam J. Pel in het werk *De Leeringe der Duivelen Verwoest* (1694) dat geloof in het bestaan van de Duivel en de engelen geen enkele grond in de Bijbel had.⁷² Terwijl Bekker bij gebrek aan bewijs nog het voordeel van de twijfel aan traditioneel geloof gaf, in zaken zoals het bestaan van engelen, ontkende Pel regelrecht hun bestaan door de bewijslast om te draaien. Slechte geesten bestonden niet in de hel, maar juist hier op aarde in lichamelijke vorm, zij waren namelijk de volgers van de Paus. Volgens Pel was zelfs de zondeval een doctrine die was uitgevonden door de katholieken. Pel gebruikte net als Bekker de accomodatietheorie en cartesiaans dualisme, alsmede het beschuldigen van katholieken, om tot zijn eigen conclusies te komen. Pel werd door *De Betoverde Weereld* overtuigd om zijn geloof in duivels en geesten te veranderen en gebruikte vervolgens de methodes van Bekker om in zijn eigen onderzoek tot nog radicalere standpunten te komen.

Het meest radicale standpunt werd zonder twijfel ingenomen door Eric Walten (1663-1697). Walten was een excentrieke pamflettist die furore had gemaakt met politieke pamfletten, nog voordat hij over *De Betoverde Weereld* schreef. Zo schreef hij ten faveure van Willem III en betoogde hij voor een beperking van de kerkelijke macht in de Nederlandse Republiek. Door zijn agressieve verdediging van Bekker zou Walten in 1694 in de gevangenis belanden. Doordat Walten op grove wijze de discussie voor zijn eigen doeleinden wilde gebruiken verslechterde de positie van Bekker er dan ook alleen maar door.⁷³ Walten moet in de ogen van strenge confessionelen de ultieme bevestiging zijn geweest van het kwaad dat filosofie vormde. Walten was verantwoordelijk voor het ontwerpen van enkele medailles ter ere van Bekker en hij werd opgepakt met een spotprent waarop Bekker de

⁶⁸ Joannes Henricus Bekker, *Sterf-Bedde, van den eerwaarden, Godsaligen en seer geleerden, d. Balthasar Bekker* (Amsterdam 1698), 7.

⁶⁹ Israel, *Radical Enlightenment*, 386.

⁷⁰ Idem, 382.

⁷¹ Fix, *Fallen Angels*, 107-108.

⁷² Idem, 112.

⁷³ Wiep van Bunge 'Eric Walten' in: Idem en Wim Klever eds., *Diguisd and Overt Spinozism around 1700: papers presented at the international colloquium held at Rotterdam, 5-8 October 1994* (Leiden 1996), 41-54, aldaar 41-48.

geestelijken met de duivel op zijn troon begluurt.⁷⁴ Net als Pel was Walten bereid om nog een stap verder dan *De Betoverde Weereld* te gaan. Walten beschouwde filosofie als superieur aan theologie en zag zichzelf als leider van een ondergrondse filosofische beweging. Volgens Walten waren de confessionelen duivelaanbidders die het volk het liefst onwetend zouden willen laten.⁷⁵ Zijn teksten zijn doorspekt met spot, waarin de beledigingen wellicht nog verder gaan dan die van Koelman, tot wie Walten zich regelmatig richtte. Omdat hij de confessionelen zo belachelijk vond, zag Walten het als zijn plicht om hen belachelijk te maken. Daarnaast minachtte Walten het volk, het zogenaamde *schorriemorrie*, dat naast de confessionele theologen stond om schande over Bekker te spreken. Walten concludeerde dat zoals de kleinste pot het snelste kookt, zo ook de kleinsten van verstand het snelste tot razernij gedreven worden. Met zijn stroom van beledigingen creëerde hij inderdaad razernij onder de gereformeerde theologen. Nadat Bekker in 1692 uit zijn ambt gezet werd noemde Walten in zijn laatste pamflet over *De Betoverde Weereld* de synode een *sottenhuys*. Hierdoor richtten de classes van Noord- en Zuid-Holland zich nog in 1692 op het veroordelen van Walten, die twee jaar later op basis van blasfemie door het Hof van Holland in gevangenschap werd gezet. Hoewel Walten ook politieke vijanden had en erg ver ging in zijn beschuldigingen, dient hij als beste voorbeeld voor hoe gevaarlijk het steunen van Bekker was. Terwijl Bekker nog één levensjaar te gaan had, stierf Walten in afwachting van zijn proces in 1697, vermoedelijk door zelfmoord.

⁷⁴ Knuttel, *Bekker*, 265-269.

⁷⁵ Israel, *Radical Enlightenment*, 386-387.

Conclusie

De receptie van *De Betoverde Weereld*

Uit dit onderzoek blijkt dat de receptie van *De Betoverde Weereld* in de Nederlanden tussen 1691 en 1694 tot diverse reacties en twisten leidde. De controverse rondom deze publicatie biedt dan ook een uitstekend inzicht in het contemporaine theologische en filosofische debat en de daarin gebruikte argumenten. Binnen de gereformeerde kerk en het leeuwendeel van de publicaties waren de reacties sterk afkeurend. In haar beslissingen probeerde de gereformeerde kerk eenheid uit te stralen, een eenheid die de facto slechts gevonden werd in het algemene afkeurende oordeel van Bekkers boek. Uit de lange periode die de verschillende vergaderingen van de gereformeerde kerk nodig hadden om tot de beslissing te komen om Bekker uit zijn ambt te zetten blijkt dat *De Betoverde Weereld* geen eenduidige reactie oproep. Het boek en de receptie ervan raakten verwickeld in het strijdtoneel van een groter conflict, het conflict tussen de coccejanen en de voetianen. Bekker was een man die in zijn leven meerdere malen in conflict kwam met de confessionele fractie van de gereformeerde kerk. Het combineren van cartesiaans dualisme en de accommodatietheorie plaatste Bekker rechtstreeks tegenover deze confessionelen, dit was al het geval sinds de publicatie van *De Vaste Spysse*. Tegen een achtergrond van nieuwe filosofieën en denkbeelden werd *De Betoverde Weereld* voor confessionelen zoals Leydekker en Koelman hét concrete bewijs van het feit dat er uit de cartesiaanse filosofie onacceptabele theologische consequenties konden voortvloeien. Bekker had een grotere bereidheid getoond dan de andere coccejanen om zijn filosofische principes toe te passen op een niet-letterlijke Bijbelinterpretatie. Hierdoor kwam Bekker tot zulke verreikende en radicale conclusies dat het ook voor de meeste coccejanen noodzakelijk werd om zich van hem te distantiëren en te laten zien dat zijn gebruik van Descartes en Coccejus incorrect was. Terwijl Bekker dacht een nieuwe stap in de Reformatie te zetten, hielden de andere gereformeerde theologen vast aan traditionele doctrines en denkbeelden. Zo bleven er voor Bekker alleen medestanders over waarmee hij zichzelf nauwelijks kon of wilde identificeren.

De scherpe afkeuring die Bekker kreeg van beide partijen, wijzen naar een kenmerkend aspect van de receptie van *De Betoverde Weereld*. Zoals Fix ook suggereert, lijkt het intellectuele debatteren vaak niet het enige doel.⁷⁶ Identiteit en macht waren evenzeer verbonden aan de strijd. De polemieken diende in vele opzichten als een middel voor religieuze identiteitsvorming en het zich afzetten tegen andere stromingen. Op basis van theologische standpunten, bijvoorbeeld de voetiaanse stellingname dat het haar kort moest zijn, werden ideeën over controversiële twistpunten kenmerken van individuen en de religieuze stroming waartoe zij behoorden. Daarnaast kan er in het bijzonder van de theologen die een eigen schare volgelingen hadden, zoals Koelman in Amsterdam en Leydekker in Utrecht, gesteld worden dat hun theologische standpunten kenmerkend waren voor hun persoonlijke levenswijze en maatschappelijke positie. Voor de auteurs was dus de religieuze groepsidentiteit sterk verbonden met een persoonlijke identiteit. Deze factoren verklaren niet alleen de verhitte toon en de vele beledigingen in het debat maar ook het feit dat zelfs een professor zoals Leydekker simpelweg blijft terugvallen op traditionele argumenten van Aristoteles en Aquinas, terwijl Bekker die argumenten al verworpen had. Auteurs die wél aan Bekkers zijde zouden staan, konden dus net als Bekker maatschappelijke uitsluiting verwachten. Naar schatting hadden circa 900 van de 1450 gereformeerde predikanten in de Republiek *De Betoverde Weereld* in hun boekenkast, maar uit deze groep is er niemand bekend die een geschrift schreef ten faveure van Bekker.⁷⁷ Klaarblijkelijk

⁷⁶ Fix, *Fallen Angels*, 140-142.

⁷⁷ Monfils, 'Een boek gaat door de wereld', 77.

durfde geen enkele predikant openlijk zijn steun voor Bekker uit te spreken, en derhalve werd Bekker tussen 1691 en 1694 alleen bijgestaan door anonieme auteurs of vrijdenkers zoals Pel en Walten. De gevolgen van de polemiek voor de levens van Bekker en Walten, alsmede de schaarse steun die zij kregen, tonen aan hoe risicovol het nog was om het hoofd boven het maaiveld uit te steken in de Nederlandse Republiek aan het eind van de 17^e eeuw.

In dit onderzoek is getracht om een duidelijk beeld te schetsen van de receptie van *De Betoverde Weereld* in de eerste jaren na publicatie. Dit is gedaan door eerst de officiële ontvangst van de gereformeerde kerk te bespreken en daarna op basis van drie groepen auteurs de inhoud van de pamflettenstrijd te schetsen. Deze indeling is nuttig en gangbaar in de wetenschappelijke literatuur maar uiteraard kunnen niet alle reacties in een precies omschreven groep gelokaliseerd worden. Zo zijn de confessionelen nog behoorlijk uniform in hun kritiek maar de cartesiaanse visies van de coccejanen zijn daarentegen al uitermate divers. Hier is bewust gekozen om maar in beperkte mate op die cartesiaanse problematiek in te gaan. Over het kleine groepje medestanders van Bekker, en met name Walten, zou ook een interessant en veel uitgebreider onderzoek geschreven kunnen worden. In 2011 zijn de verloren notitieboeken van Walten herontdekt en dit biedt dus een nieuwe gelegenheid om de controversie rondom *De Betoverde Weereld* te analyseren vanuit een nieuw en vrij uniek perspectief.⁷⁸ Ten slotte is het belangrijk te constateren dat dit onderzoek gebaseerd is op de schriftelijke receptie van *De Betoverde Weereld*, en in dat opzicht is er een overvloed aan bronnen. Van het ontvangst van Nederlandse burgers is het helaas nog niet mogelijk om een duidelijk beeld te vormen. Een oordeel daarover zou onbetrouwbaar zijn, aangezien we Bekker alleen zien door het oog van de partijdige auteurs uit zijn tijd. Mijns inziens is Israëls bewering dat het werk een ‘public furor’ maakte nog te verantwoorden maar wat het bredere, geletterde publiek dacht over het boek is vooralsnog niet duidelijk. Dat wil echter niet zeggen dat hier geen duidelijker beeld van gevormd kan worden in de toekomst, maar dan moet er ander bronnenmateriaal gevonden en onderzocht worden. Een voorbeeld zou een gerichte studie zijn naar literaire werken tussen 1691 en 1700. Bekkers bewering dat de regenten positief stonden tegenover zijn ideeën zou onderzocht kunnen worden, bijvoorbeeld in de briefwisselingen of dagboeken van regenten en andere vooraanstaande burgers. De eerste mogelijkheid voor nieuwe inzichten lijkt mij echter een onderzoek naar bronnen uit 1698. Bekkers overlijden in 1698 lokte tal van reacties uit, waaronder, volgens Knuttel, een grote hoeveelheid gedichten en lofredes.⁷⁹ Een archiefonderzoek naar deze periode, waarin de initiële verontwaardiging over *De Betoverde Weereld* was gaan liggen, zou een nieuwe invalshoek op de receptie van Bekkers ideeën kunnen geven en de receptie tonen van (niet direct bekende) Nederlandse burgers in plaats van enkel gereformeerde theologen.

⁷⁸ Rindert Jagersma, ‘Het leven van de polemist, vrijdenker en pamflettist Ericus Walten (1662-1697)’, *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 36:1 (2013) 35-42, aldaar 35.

⁷⁹ Knuttel, *Bekker*, 359.

Bronnenlijst

Bronnen

- Bekker, Balthasar, *De Betoverde Weereld zynde een grondig ondersoek van 't gemeen gevoelen aangaande de geesten, deselver aart en vermogen, bewind en bedrijf: als ook 't gene de menschen door derselver kraght en gemeenschap doen* (Amsterdam 1691a).
- Bekker, Balthasar, *De Betoverde Weereld. Tweede Boek, Waar in de Leere van de Geesten, derselver vermogens en werkingen uit de natuurlijke Reden en uit de Heilige Schriften ondersocht word* (Amsterdam 1691b).
- Bekker, Balthasar, *Nodige Bedenkingen op de nieuwe bewegingen, onlangs verwekt door den Circulairen brief en andere middelen, tegen den auteur van 't boek de Betoverde Weereld* (Amsterdam 1692).
- Bekker, Balthasar, *Die bezauberte Welt (1693)*, mit einer Einl. hrsg. von Wiep van Bunge, 2 vols., (Stuttgart- Bad Cannstatt 1997; bevat reprint Duitse editie Amsterdam 1693).
- Bekker, Joannes Henricus, *Sterf-Bedde, van den eerwaarden, Godsaligen en seer geleerden, d. Balthasar Bekker* (Amsterdam 1698).
- Hooght, Everhardus van der, *Zeedig Onderzoek, van het Boek door den Auteur Balthasar Bekker, genaamt de Betoverde Weereld* (Amsterdam 1692).
- Hooght, Everhardus van der, *Antwoord van Everardus van der Hooght, aan den Eerwaarden, Godzaligen, Hoog-Geleerden Heere, D. Balthasar Bekker S. Theologiae Doctor, ijverig Predikant tot Amsterdam.* (Amsterdam 1691).
- Koelman, Jacobus, *Wederlegging, der B. Bekkers Betoverde Wereldt, Het eerste deel Ingesteld door Jacobus Koelman. Dienaar des H. Evangeliums Met een Aanhangsel van den Duyvel van Tedworth, en van een brief van de Hoog-geleerde Henricus Morus, Aangaande Toverij en Waarseggery. Uit het Engels vertaalt.* (Amsterdam 1692).

Secundaire literatuur

- Buisman, Jan Wim, 'Bekkers Wraak. Balthasar Bekker (1634-1698), de accommodatietheorie en Nederlandse protestantse theologen, 1750-1800', *Documentatieblad van de werkgroep achttiende eeuw* 30:1 (1998) 97-111.
- Bunge, Wiep van, 'Eric Walten' in: Idem and Wim Klever (eds.), *Disguised and Overt Spinozism around 1700: papers presented at the international colloquium held at Rotterdam, 5-8 October 1994* (Leiden 1996) 41-54.
- Bunge, Wiep van, 'Balthasar Bekker on Daniel. An early enlightenment critique of millenarianism', *History of European Ideas* 21:5 (1995) 659-673.
- Bunge, Wiep van, 'Balthasar Bekker's Cartesian hermeneutics and the challenge of Spinozism', *British Journal for the History of Philosophy* 1:1 (1993) 55-79.
- Eerden, Peter van der, 'De *Malleus maleficarum*, de duivel en de kwestie van de verdwenen geslachtsdelen' in: *Duivelsbeelden* (Baarn 1994), 137-167.
- Fix, Andrew, *Fallen Angels: Balthasar Bekker, Spirit Belief, and Confessionalism in the Seventeenth Century Dutch Republic* (Dordrecht 1999).
- Fix, Andrew, 'Bekker and Spinoza' in Wiep van Bunge en Wim Klever (eds.), *Disguised and Overt Spinozism around 1700: papers presented at the international colloquium held at Rotterdam, 5-8 October 1994* (Leiden 1996) 23-40.

- Fix, Andrew, 'Balthasar Bekker and the crisis of cartesianism', *History of European Ideas* 17:5 (1993) 575-588.
- Fix, Andrew 'Angels, Devils, and Evil Spirits in Seventeenth-Century Thought: Balthasar Bekker and the Collegiants', *Journal of the History of Ideas* 50:4 (1989) 527-547.
- Groenhuis, G., *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ± 1700* (Groningen 1977).
- Israel, Jonathan I., *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750* (Oxford 2001).
- Israel, Jonathan I., *De Republiek 1477-1806* (Franeker 2001⁵; vertaling van *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall, 1477-1806*, Oxford 1995).
- Jagersma, Rindert, 'Het leven van de polemist, vrijdenker en pamflettist Ericus Walten (1662-1697)', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 36:1 (2013) 35-42.
- Jelsma, Auke, 'De Duivel in de Reformatie' in: *Duivelsbeelden* (Baarn 1994), 198-231.
- Knuttel, W.P.C., *Balthasar Bekker. De bestrijder van het bijgeloof* (Groningen 1979; reprint eerste druk: 's-Gravenhage 1906).
- MacCulloch, Diarmaid, *A History of Christianity: The First Three Thousand Years* (Londen 2009).
- Monfils, Lesley, 'Een boek gaat door de wereld. Verspreiding en vroege bezitters van Balthasar Bekkers De betoverde wereld', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 11:1 (2004) 67-82.
- Nauta, D., *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme. Deel 2* (Kampen 1983).
- Sluis, Jacob, *Bekkeriana. Balthasar Bekker biografisch en bibliografisch* (Ljouwert/Leeuwarden 1994).
- Waardt, Hans de, *Toverij en Samenleving. Holland 1500 – 1800* (Den Haag 1991).